

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/97/130-135>

Turan Məmmədova
Gəncə Dövlət Universiteti
doktorant
nuraddin.mammadov.rnk@gmail.com

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MƏTNİN İNFORMASIYA STRUKTURUNUN YARANMASI VƏ SİXİLMASINDA XÜSUSİLƏŞMƏNİN ROLU

Xülasə

Məqalədə müasir Azərbaycan dilində mətnin informasiya strukturunun formalaşmasında və sıxılmasında ixtisaslaşmanın rolundan bəhs edilir. İxtisaslaşma bəzi cümlə üzvlərinin semantik birliyinə, intonasiya və pauzaya görə cümlənin digər üzvlərindən ayrılmış sintaktik vahid kimi izah olunur. İxtisaslaşma bədii mətnlərin formalaşmasında, informasiya yükünün artırılmasında mühüm rol oynayır. İxtisaslaşmanın mətn strukturunda tutduğu mövqe də onun məlumat vermək gücü ilə bağlıdır. Bir sözlə, bu mövzu Azərbaycan dilçiliyi üçün yenidir. Məndə ixtisaslaşma bir çox vasitə və üsullarla formalaşır. O vasitələrdən biri də ikinci dərəcəli cümlə üzvlərinin “xüsusilə, xüsusi, o cümlədən, hətta özü” sözləri ilə birləşərək ixtisaslaşma yaradır. Məs.: Vətən anlayışının müxtəlifliyi onun strukturunda ideoloji amillərin payını artırmağa və siyasi diskurs çərçivəsini genişləndirməyə imkan verir. Bu, xüsusilə, əsas mexanizmi məntiqi arqumentlərə əsaslanan nitq mexanizmlərinin müxtəlif formaları olan sivil danışıqda özünü göstərir.

Açar sözlər: xüsusiləşmə, xüsusiləşmiş üzvlər, informasiya, mətn, sıxılma hadisəsi

Turan Mammadova
Ganja State University
PhD student
nuraddin.mammadov.rnk@gmail.com

The role of specialization in the creation and compression of the information structure of the text in the modern Azerbaijan language

Abstract

The article deals with the role of specialization in the formation and compression of the information structure of the text in the modern Azerbaijani language. Specialization is explained as a syntactic unit separated from other members of the sentence due to the semantic unity of some of the sentence members, intonation and pause. Specialization plays an important role in the formation of literary texts and in increasing the information load. The position of specialization in the text structure is also related to its power to provide information. In short, this topic is new for Azerbaijani linguistics. Specialization is formed in the text by many means and methods. One of those means is that the second-order sentence members combine with the words “especially, special, including, even, itself to” create specialization. E.g.: The diversity of the concept of homeland allows to increase the share of ideological factors in its structure and to expand the framework of political discourse. This is especially evident in civilized discourse, the main mechanism of which is various forms of speech mechanisms based on logical arguments.

Keywords: specialization, specialized members, information, text, compression phenomenon

Giriş

Qeyd edək ki, cümlə minimal nitq əsəridir, ünsiyyət funksiyası ilə əhatə olunub. Bu əhatədə cümlənin iyerarxik strukturunun tədqiqi-seqmentasiya ön plana keçir. Tədqiqat cümlə modellərinin sintaksem təhlilinə yol açır. Cümlə üzvlərinin yeni interpretasiya imkanları meydana çıxır. Üzvlənmənin iki tipi vardır: 1) daxili və 2) əsas üzvlənmə. Cümlə insan fəaliyyətinin koqnitiv

(fikri) fəaliyyətinin məhsulu kimi meydana çıxır. Söz nitq vahidinin açarındırsa, cümlə də nitq vahidinin açarıdır.

Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər “ayrılıqda deyil, cümlələr daxilində birləşdikdən sonra bitmiş bir fikri ifadə edir və kommunikativ vasitəyə çevrilir. Cümlədə birləşən sözlər isə eynihüquqlu olmur. Bunlardan bəziləri cümlənin əsasını təşkil edir, müəyyən suallara cavab olur. Bu cür sözlər arasında həm qrammatik, həm də semantik əlaqələr olur. Başqa sözlər isə mətnədə başlıca fikri ifadə edə bilmir və həmin sözlərlə cümlənin bazasını təşkil edən sözlər arasında heç bir qrammatik əlaqə də formalaşmır. Onlar ancaq məna cəhətdən cümlə ilə əlaqəyə girir. İkincilərə xüsusiləşmələr də daxildir” (Seyidov, 2006: 431).

Q.Kazımov yazır: “*Cümlə üzvlərinin xüsusiləşməsi fikrin aktuallaşdırılması məqsədilə bəzi üzvlərin xüsusi intonasiya ilə tələffüz edilməsi, fasilə və vurgu ilə nəzərə cərpdirilməsi nəticəsində cümlə sistemində baş verən bir qrammatik-funksional hadisədir. Xüsusiləşmə XIX əsrdə də müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, bəzi xüsusiləşdirən vasitələrin iştirakı ilə formalaşmışdır*” (Kazımov, 2010: 195-197).

Ümumiyyətlə, mətnədə xüsusiləşmənin informasiyaveridicilik xüsusiyyətləri onun başlıca əlamətləri ilə birləşir: xüsusiləşmə mətnin daxilində özünü göstərir; o, cümlə üzvlərinə aid məsələdir; xüsusiləşmiş üzvlərin (xüsusiləşmənin özünün də) transformasiyası vardır; tabellilik əlaqəsi mövcuddur; cümlənin qalan hissəsindən intonasiya baxımdan fərqlənir, mətnədə bir qədər ucadan səslənir, fasilə nisbətən uzanmır; ayrı-ayrı üzvləri nəzərə cərpdirmaqdan ötrü istifadə olunur; bu zaman cümlə üzvləri öncəki funksiyasında qalır; xüsusiləşmə üçün müəyyən vasitələr (feili bağlamalar və s.) tələb edilir.

Biz bu yazıda xüsusiləşməni kommunikativ aspektdə araşdırmışıq. Bu aspekt həm də xüsusiləşmənin mətnin informasiya strukturunun yaranmasındakı oynadığı rolu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu rolu müəyyənləşdirməkdən ötrü XX əsrin 20-ci illərində əsas qoyulmuş Praqa dilçilik məktəbinin funksional yanaşma istiqamətindən istifadə etmişik. Bu əlaqənin funksional mahiyyətini müəyyənləşdirməyə çalışmışıq. Xüsusiləşmənin kommunikativ rolu məhz bu yanaşmanın elmi işə tətbiqi ilə yoluna qoyula bilər. Əsas məqsəd xüsusiləşmənin bir vasitə kimi cümlənin fikir komponentləri arasındakı bağlılığını üzə çıxarmaq, təhlil etməkdən ibarətdir. Həmin dil vahidinin məna, fikir strukturunun, kommunikativ diktemin meydana gətirilməsindəki rolunu göstərməkdir.

Xüsusiləşmə mətnin xüsusi sintaktik hadisələrdən biridir. Cümlənin koqnitiv modelini təşkil edə bilir. Cümlədə baş və ikinci dərəcəli üzvlərin və xüsusiləşmənin yerininin, rolunun koqnitiv əsaslarını təyin etmək tələb olunur. Yuxarıda deyildiyi kimi, daxili üzvlərin (cümlə üzvləri arasında iyerarxik münasibət) əlaqəsini dəqiqləşdirmək, **xüsusiləşmənin bir sintaktik hadisə** olaraq mahiyyətini və onun əlaqə sistemində (diktem) statusunu aydınlaşdırmaq, daha sonra xüsusiləşmənin mətn vahidlərinin informasiya strukturunun yaranmasındakı rolunu üzə çıxarmaqdan ibarətdir. Diktem termin-anlayışı -kontekstə mətn vahididir. Diktem-kiçik mətni vahiddir. Diktem- tematik və üslubyaradıcı vahiddir.

Mətnin informasiya strukturunda xüsusiləşmənin rolu. Bu həm də mətnin kommunikativ strukturudur. Xüsusiləşmə kommunikasiya ilə birbaşa əlaqəlidir. Ümumi cəhət, cümlənin temarematik üzvlənməsinin sintaktik vasitələri mətn vahidinin tematik kontekstində diktem (cümləaltı) səviyyəsindədir.

Cümlənin informasiya xarakteri nitqlə əlaqəlidir, statik və dinamik, sintaqmatik və paradigmatik əlaqəyə malikdir. Cümlənin təbiətinin müasir sintaktik konsepsiyası və onun ikitərəfli əlaqəsi-dil bə nitq bağlılığı barədə məlumat verir. İnformasiyanın mahiyyəti cümlədə öz əhatəsini tapır. Cümlə nitqdə, yəni mətnədə aktuallaşaraq funksionallaşır. Dilin funksional vasitələri cümlənin kommunikativ (aktual) anlayışı ilə sıx olaraq bağlıdır.

Xüsusiləşmənin spesifikasiyası cümlə üzvləri arasında qrammatik (sintaktik) əlaqə vasitəsi kimi özünü göstərir. Mətn kəsikləri arasında məna münasibətini formalaşdırır. Məs.: Nəticədə danışanın nitq fəalliyəti-mətn “elementar situativ-tematik vahidlər-diktemə parçalanır”, bu cəhət dilin

iyerarxik səviyyə qanununa əsaslanır ("fonemdən diktemə qədər") Diktem-mətnədə kompleks informasiya yaradır.

Demək, xüsusiləşmə həm məntiqi, həm də qrammatik kateqoriyadır. Hər iki kateqoriya arasında münasibət mövcuddur.

Xüsusiləşmiş cümlə üzvlərinin funksional-kommunikativ aspektləri. Kommunikativ proses dil vahidlərini informativ və qrammatik cəhətdən formalaşdırır. Müxtəlif tip mətnlər kombinasiya olunur.

Funksional qrammatika səviyyəsində xüsusiləşmə sintaktik üsuldur, yeni informasiyanın mətnədə ayrılmasında mühüm ifadə funksiyasını yerinə yetirir. Yeni informasiya mətnin rema hissəsində özünü göstərir. Xüsusiləşmiş kompleksin kommunikativ funksiyası eliminləşən transformasiyadır (çevrilmə), burada hər hansı bir cümlə üzvü buraxılır.

Cümlə üzvlərinin mətnədə xüsusiləşməsi dərəcəsinə, rematik xüsusiləşmə elementi qradasiyasına və kommunikativ mənasına görə 3 dərəcəyə ayrılır: 1-ci rema, 2 və 3-cü dərəcələr. Bu dərəcələr mətnin diktemini-minimal vahidini, onun kommunikativ strukturunu da müəyyənləşdirir.

Xüsusiləşmə, eyni zamanda statik və dinamik sistaksisin predmeti kimi çıxış edir. Bir hadisə kimi cümlə səviyyəsində funksionallaşır, statik olduğuna görə sintaqmatik xarakter daşıyır. Dinamik səviyyəsinə görə isə xüsusiləşmə nitqin cümlədəki aktuallaşmasını üzə çıxarır.

Xüsusiləşmənin rematik dərəcəsinin yaranmasında zərflik mühüm rol oynayır.

Xüsusiləşmənin kommunikativ xarakteri iştirakçıların nitq aktı arasında əlaqəni möhkəmləndirir.

Xüsusiləşmənin mühüm ontoloji aspektləri mövcuddur. Bu aspektdə sintaktik əlaqə tipləri təsvir olunur. Eləcə də, xüsusiləşmə koqnitiv aspektdə nəzərdən keçirilir.

Məlumdur ki, cümlə müəyyən üzvlərdən qurulur. Bu üzvlər bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Əlaqə qrammatik və leksik amillərə əsaslanır. Tədqiq etdiyimiz məsələ konkretləşdirici üzvlərə aiddir. Belə üzvlərə tamamlıq, təyin və zərflik daxildir. Hər üç üzv baş üzvləri- mübtədə və xəbəri aydınlaşdırmağa, izah etməyə xidmət göstərir. Dilin sintaktik bölməsində bir sıra ikinci dərəcəli üzvlər semantik və intonasiya cəhətdən digər üzvlərdən ayrılaraq fərqləndirilir. Bunun səbəbi cümlədə müəyyən sintaktik müstəqilliyin əldə olunmasıdır.

Cümlə, cümlə üzvləri ilə bağlı məsələlərdən biri də xüsusiləşmədir. Ə.Əbdullayev Azərbaycan dilçiliyində bu problemi monoqrafik şəkildə tədqiq edərək göstərir ki, "*cümlə üzvlərinin bir qismi mənə birliliyinə, intonasiya və fasiləyə görə cümlənin digər üzvlərindən ayrılır ki, buna xüsusiləşmə deyilir*" (Əbdullayev, 1981: 239-257).

Mətnədə xüsusiləşmə bu vəzifəni yerinə yetirir. Bu baxımdan xüsusiləşmənin mətnədə bir çox semantik-üslubi vəzifələri vardır: 1.Fikri dəqiqləşdirmək məqsədi; 2.Mətnədə təsvir olunan obyektə konkretləşdirmək; 3.Mətni ekspressiv rəngə boyamaq. Misal üçün: Vəli qızlarını şox sevirdi. *Xüsusilə* də Məlikəni. Zəlzələdə heç nə eşidilmirdi. Fəryaddan başqa. Müdir eşitmədi. Xəzər bir aynada. Üzü ləkəsiz (S.Vurgun) Mənin etirazıma baxmayaraq.

Xüsusiləşməni mətnədə bir çox vasitələr və üsullar formalaşdırır. Həmin vasitələrdən biri, ikinci dərəcəli cümlə üzvlərinin *xüsusən, xüsusilə, o cümlədən, hətta, özü də* sözləri ikə birləşərək xüsusiləşmə yaratmasıdır. Məs.: Vətən konseptinin çoxçeşidliliyi strukturunda ideoloji amillərin payının artırılmasına, siyasi diskursun çərçivəsinin genişlənməsinə imkan verir. Bu, *xüsusilə* sivil diskursda özünü göstərir, əsas mexanizmi məntiqi arqumentlərə əsaslanmaqla müxtəlif formalı nitq mexanizmləridir.

İkincisi isə, cümlə üzvləri *özü, savayı, başqa, əvəzinə, halda, baxmayaraq, illah da* qoşmaları ilə birlikdə xüsusiləşməni mətnədə formalaşdırır. Məs.: Gələn vardı, aşkar bəlli idi. *Özü də düz Qədirə tərəf...*(Mir Cəlal); Hamı iştirak edirdi. *Səndən savayı...* (danışıqdan); Soyuq idi. *Payız olmasına baxmayaraq.* Xəstə idi. *Ələlxüsus da son iki-üç ildə. Səs-küy qaldırmışdılar. İllah da arvadlar (İ.Məlikzadə) və s.*

Bu örnəklərdə, göründüyü kimi, cümlənin strukturunu və mətnin məlumat bloku saxılmış bəziyyətdədir.

Bu model qoşulma yarımçıq cümləyə də oxşayır. Məs.: Şəfi yatırdı. Özü də üzüqoylu. Deyirlər, keçiyə oxıyır. Özü də yekə buyunuz keçiyə (Kazımov, 2016: 109).

İnformasiya və xüsusişmənin işləndiyi mətnin mənası. Nitqdə, ən maraqlı hadisələrdən biri xüsusişmədir. Bu hadisə dil sisteminin kommunikativ-sintaktik səviyyəsinə aid hadisədir. Xüsusişmə nitq sintaksisinin tipik təzahürüdür. Xüsusişmə cümlənin qalan hissəsindən fərqləndirilir. Xüsusişmə mətnə ayrı-ayrı üzvləri nəzərə çarpdırmaq üçündür. Bu dil vahidi üçün müəyyən vasitələr tələb olunur. Mətnin mənası onun daxili formasının strukturu və ya mahiyyətini təşkil edir. Xüsusişmənin işləndiyi mətnin məna və mahiyyətini onun bütövlüyü, iyerarxiyeyi və simultanlığı səciyyələndirir (Novikov, 1983: 216).

Xüsusişmə və xüsusişməyə əlavələr mətnin mənası informasiyanın dolğunluq dərəcəsi ilə əlaqədardır. Xüsusişmənin işləndiyi nitq vahidlərinin qurulması, nitqin gərginliyi və ya qeyri-gərginliyi, mətnin eksplisit və ya implisin ifadə vasitələrinin sarası ilə bağlıdır. Məs.: **El adətində var ki, sən-Gülöyşə ərsiz-ailəsiz qalıb, saçını ağardıb qarıyasan?** (B.Bayramov)

Hər bir mətnin özünəməxsus informasiya bazası olur. İnformasiyanın ümumi kəmiyyəti mətnin mahiyyətindədir- bu, mətnin dolğunluğudur.

Xüsusişmənin işləndiyi mətnə yeni informasiya (rema) yeni mənaları meydana çıxarır. Bu informasiya faydalı və pragmatikdir.

Mətnin informasiya strukturunun tədqiqi bu sahənin aparıcı alimi A.İ.Hovikovun metoduna əsaslanır. Həmin metodun mahiyyəti “qarşılaşdırılan mətn”dir. Bu mətn əvvəlki mətnlə bağlı olur, onu davam etdirir, oradakı ideyanı genişləndirir. A.İ.Hovikov xüsusişmənin işləndiyi mətnin informasiya strukturunu- özünün inkişaf etdirdiyi elmi yol, konsepsiya ilə- “mətnin mənası”, “mətnin məqsədi”, “mətnə düşüncənin ərsi”, “mətnin dərk edilməsi” ilə uzlaşdırır. Buraya mənyaradan proseslər, vasitələr, onun qavranılması, dominantlıq prinsipi və s.daxil edilir. Bu məsələlər mətnin bütövlükdə təbiətini aydınlaşdırır. Aydınlaşır ki, xüsusişmənin işləndiyi mətnin məzmun və mahiyyəti-insan şüurunda mətnin layihəsidir, məna isə bu mətnin yenidən şüurda formalaşmasıdır. Misal üçün:

Dil və nəql olunan informasiya arasında qarşılıqlı əlaqənin olması qətiyyətlə şübhə doğurmur. Sözügedən həmin əlaqənin perspektivləri ilə mental dilçilik məşğul olur. Yəni koqnitiv dilçilik. Koqnitiv cərəyanlar çərçivəsində bu əlaqəyə münasibət semiotik faktoru önə çıxarır. Bu cərəyanlar nəql olunan informasiyanı və mətnin mənasını dilxarici hadisə hesab edir, onların dillə təsadüfi assosiativ rabitə ilə bağlandığı fikrini irəli sürürlər. Semiotik cərəyanın nümayəndələrinin nöqteyi-nəzərinə, məna hər hansı bir formada olmasından asılı olmayaraq obyektiv reallığın əksi deyil, sözlə maddi dünyanı inikas etdirən müxtəlif növ mənəvi formalar arasındakı münasibətdir. Məna eyni zamanda işarə edilənə və məna ifadə edənə qarşı qoyulur. Hətta bu vaxt dildə nəyin necə işarə edildiyi və ifadə edildiyi əsas sayılmır, *nəql edənə necə nəql etmək və ifadə etmək əsas sayılır*. Təfəkkürdə informasiyanın biçimi dəyişmə prosesi kimi başa düşülür (Rəcəbli, 2003: 292-293). Ə.Rəcəbli davam edir və yazır ki, *«informasiya nəzəriyyəsi deyilən bir nəzəriyyə vardır. Bu nəzəriyyə informasiyanın sayını, onun mətnə statistik təhkim edilməsini və məşin tərcüməsi və veriliş üçün mətnin informasiyasının hazır şəkllə salınmasını tələb edir. Dil və təfəkkürün əlaqəsini belə anlama nəticəsində mentallinqvistikanın semiotik cərəyanı informasiya nəzəriyyəsi ilə qovuşur»* (Rəcəbli, 2003: 292-293).

İnformativliyin aktivləşməsində, güclənməsində mətndəki hər bir dil vahidinin, o cümlədən xüsusişmənin müəyyən rolu vardır. Məsələn, məcaz növü olsn metaforaların rolu. E.M.Bolf yazır: *“Metafora mətnin formalaşdırdığı informasiyaya xüsusi təsir göstərir. Onun informativliyini həm aktivləşdirir, həm də gücləndirir”* (Volf, 1988: 510).

Ümumiyyətlə, koqnitiv linqvistikada xüsusişmənin istifadə olunduğu mətnin semantikasi və informativliyini tədqiq edən zaman metafora və metaforlaşmaya da xüsusi yanaşmaq lazım gəlir. Bu, bəzən üslubi əlamət kimi götürülür. Lakin metaforlaşma mühüm konseptuallaşma vasitəsi olduğundan, əqlin, fəaliyyətin mental təzahür vasitəsi olduğundan, “körpü funksiyasını yerinə yetirdiyindən” informasiya sferasına da daxil olur. Məsələn, *“əsgər-Məmmədov necə gün idi ki, ac*

idi. Bir loxma yedi gözlərinə işıq gəld. Ruhuna işıq gəldi. O,- Rahib gənc olsa da, işıqlı cavanlardan idi. Vzvodun işığı idi” (Ş.İsmayıl. «Əsgər işığı”)

Bu kimi faktlar göstərir ki, metaforlaşma prosesinin əsasında bilik, informasiya strukturlarının işlənilib hazırlanması prosedurları dayanır. Ona görə ki, düşüncə və mədəniyyət fenomeni olan metaforalar mətndə anlaşmanı təmin edərək bir vasitə rolunu oynayır.

Metaforalar müəyyən dil kollektivinin dünyanı dərk etməsinin özünəməxsus cizgilərini və gercəkliyin şərhini əks etdirir. Dildə metaforik ifadələr sistemli şəkildə metaforik konseptlərlə bağlı olduğundan, həmin ifadələrdən metaforik konseptlərin təbiətinin və insan fəaliyyətinin başa düşülməsində istifadə edilə bilər (Agelyarova, 2017).

Zamanla əlaqədar metaforaların informativliyin aktivləşməsi və gücləndirilməsində rolu: Zaman axır. Zaman kimin ədalətli, haqlı olduğunu göstərəcək. Zaman resursdur. Beləliklə, bu kimi zaman metaforalarında insanın uzunmüddətli təcrübəsi, mədəni səviyyə və s. böyük rola malik olmuşdur.

Bu konseptin məna tutumu daha geniş sahələri əhatə edir. Mətndə informasiyanın yaranma prosesi aşağıdakı ardıcılıqla baş verir: təsvir-diqqət-qısa müddətli fasilə- uzun müddətli yaddaş.

İnformasiyanın məzmun və mahiyyəti mətnqurucu növləri şərtləndirir. Bu baxımdan İ.R.Qalperin mətnyaradıcı növləri 3 yerə bölür: faktual, konseptual və mətnaltı (s.20-42). Mətnaltı məna özündə dərin və fərdi mənalara birləşdirir (Kazımov, 2021: 14).

Mətnyaradıcı şərtlənməni hipotetik, metodik, estetik və instruktiv terminlərlə də ifadə edirlər.

Mətndə informasiyanın az olduğu hissədən çox olan hissəsinə doğru hərəkət nitqin qurulmasının universal qanunudur. Hər bir konkret halda informasiyanın yükü kommunikativ vasitə ilə, hökmün məqsədilə, situasiya ilə və nitq axını şəraiti ilə müəyyənləşdirilir. Tədqiqatçıların fikrincə, «*elmin, texnikanın, sosial-siyasi həyatın, mədəniyyətin əksi olan ayrı-ayrı sahələrin inkişafı ilə bağlı yeni yaranan mətnlərdən yeni biliklər, məlumatlar əldə olunur, bununla da mövcud anlayış və məfhumlar genişlənir və dərinləşir*» (Stepanov, 1975: 23-26). Məlumdur ki, mətn informasiyanı həm implisit, həm də eksplisit formalar vasitəsi ilə verir. Burada xüsusiləşmələrdən də bəzi hallarda istifadə olunur.

İsmi xəbərdə şəxs şəkilçisinin buraxılması informasiyanın formal cəhətdən sıxılmasına səbəb olur. Belədir ki, ad və köməkçi nitq hissələri xəbər funksiyasını yerinə yetirdikdə, adəti üzrə, şəxs morfoloji göstəricilərini qəbul edir. Lakin dildə və nitqdə elə vəziyyətlə qarşılaşmaq olur ki, bu və ya digər məqsədlə şəxs şəkilçisi buraxılır və sıxılma əmələ gəlir. Məs.: *Evdə sakitlik* (Mir Cəlal) Yəni, “sakitlikdir” cümlədə xəbər şəkilçisi buraxılmışdır, sıxılma yaranmışdır.

Azərbaycan dili materialları əsasında mətnin informasiya strukturunun cümlənin xüsusiləşmiş üzvləri ilə əlaqəsinə aid əsərlərə rast gəlmirik. Buna baxmayaq, rus dilində ingilisdilli bədi əsərlərin təhlilinə aid dissertasiyalar yazılmışdır (Nikoloeva, 1977: 7).

Tədqiqatlar da göstərir ki, xüsusiləşmə linqvistik təhlil predmeti kimi diqqəti cəlb edir. Cümlənin struktur üzvlənməsi başlıca problemlərdəndir. Cümlə üzvləri sistemində iyertarxiya mövcuddur.

Yəni iyerarxiya tabeliyi cümlələrin struktur üzvlənməsinə də aid edilir. Bir sintaktik vahid digərinə tabe vəziyyətdə olur. Sintaktik əlaqənin müxtəlif tipləri və üsulları meydana çıxır. Həmin vəziyyətdə xüsusiləşmə də status qazanmış və sintaktik əlaqə sisteminə daxil olmuş, müxtəlif aspektlərdə xüsusiləşmiş cümlə üzvü kimi mətndə “fəaliyyət göstərir”. Cümlə mətndə bütün hadisələrin modeli kimi çıxış edir. Xüsusən də, koqnitiv modeki. Sintaktik əlaqə tipləri də həmin aspektdə nəzərdən keçirilir. Nəhayət, xüsusiləşmə mətnin informasiya strukturunun yaranmasında müəyyən rol oynayır.

Nəticə

Beləliklə, xüsusiləşmənin dilin sintaktik sistemində xüsusi yeri vardır. Başlıqda ifadə olunan mövzuya bizim dilçilikdə ilk dəfə toxunulur. Mətn strukturunda da xüsusiləşmənin mövqeyi onun informasiya vermə gücü ilə bağlıdır.

Bir sözlə, bu mövzu Azərbaycan dilçiliyi üçün yenidir.

Ədəbiyyat

1. Seyidov, Y. (2006). Əsərləri. On beş cildə. I cild. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 628 s.
2. Kazımov, Q. (2010). Seçilmiş əsərləri. VIII. Bakı: "Nurlan", 544 s.
3. Abdullayev, Ə. (1981). Xüsusişmə. Müasir Azərbaycan dili. III cild. Sintaksis. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 443 s.
4. Kazımov, İ. (2016). Müqayisəli sintaksis. Bakı: «Elm və təhsil», 168 s.
5. Novikov, A.İ. (1983). Semantika teksta i ee formalizatsiya. M., s.56, 216 s.
6. Rəcəbli, Ə. (2003). Nəzəri dilçilik. Bakı: «Nurlan», s.292-293.
7. Volf, E.M. (1988). Metafora v əzike i teksta. M., 510 s.
8. Kazımov, İ. (2021). Mətn, xüsusişmə və qoşulma. Filologiya məsələləri. Bakı, s.12-19. (Mətdə xüsusişmə qoşulma və parselyasiya hadisələri onun hissələri arasında sistemli bir münasibət yaradır, 14 s).
9. Stepanov, O.S. (1975). Osnovi obhego əzikoznaniə. M., s.23-26.
10. Nikoloeva, T.M. (1977). Linqvistika teksta. Sovremennaya sostoyanie i perspektive M., s.7-14. Xüsusişmə mətnin ən zəruriniqtaradıcı faktorudur. Nitqdə fikri yüksəldir.
11. Agelyarova, A.S. (2017). Obosoblennyy chlen predlozheniye v informatsionnom stroye teksta: AKD, M.

Göndərilib: 15.09.2023

Qəbul edilib: 16.11.2023